

על נוסח "נחם" ביום ט"ב בימינו¹

נשאל² הגר"ע יוסף שליט"א (יחווה דעת ח"א סי' מג) 'האם לא הגיעה השעה לשנות את הנוסח שבתפלת נחם הנאמרת בתשעה באב? ובמיוחד מה שאומרים על ירושלים: העיר החרבה והבזויה והאבלה והשוממה, שאינו תואם את המציאות כיום, כי לשמחתינו עיינו הרואות שירושלים הולכת ומתפתחת בקצב מהיר, והולכת ונבנית ומתיישבת עם בניה בונה לאלפים ולרבבות מישראל, כן ירבו, ואל הכותל המערבי נוהרים מכל קצויה תבל, אלפים ורבבות בקול רנה ותודה המון חוגג'.

אין צל של ספק ששאלה זו באה בעקבות שאלה דומה שנשאל הרה"ג חיים דוד הלוי (שליט"א) [זצ"ל] בספרו 'עשה לך רב' (ח"ב עמ' קלט-קמח) בגלל שנהג להוסיף מילת 'שהיתה' בתפלת "נחם" של ט' באב, ולשנות מלת היא 'ושבת' ולומר 'שבה', ושהשיב לת"ח שתמה עליו "מה ראיתי להציע תיקונים בתפלת נחם אחרי שבדורות קודמים שהיתה ירושלים מיושבת בישראל, רבנים וישיבות וכו' ולא עלה על דעתם לתקן מאומה בתפלת 'נחם', זה תמצית השגת כב' עלי. ותשובתי בצדה. הדגשתי בדברי "אחרי מלחמת ששת הימים", והכוונה פשוטה וברורה לשלטון ישראל על ירושלים העתיקה והר הבית. ואין ספק כי בדורות הראשונים, כאשר גוים זרים שלטו על ירושלים היתה עדיין בבחינת חרבה ושוממה גם אם ישבו בה כמה אלפי יהודים, משא"כ עתה. וחילי דידי מדברי מרן הב"י על מ"ש הטור, הרואה ערי יהודה בחורבן אומר... וקורע (בס' תקסא). וכתב מרן הב"י והאי ערי יהודה בחרבן דקאמר דהיינו וכו'. ואפשר דכל שהן בידי עו"ג אעפ"י שיש בהם ישוב, בחורבן מקרי, וכן עיקר עכ"ל. ומי לנו גדול ממרן הב"י שקבע בפשיטות שמציאותן של ערי ישראל בידי גוים הן בחינת ב'חרבן' אעפ"י שיש בהם ישוב, ודו"ק. ועתה שגם זכינו לשלטון ישראל בירושלים, וגם להמוני בית ישראל שגרים בה, וממלאים את חצרות בית ה', הוא הכותל המערבי בקול רינה ותודה לה', לא מקרי יותר 'בחרבן', "עכ"ד וע"ש. ועתה ניחזי אנו כמאן מהני אשלי רברבי עלינו לנקוט.

תפילת 'נחם' ומקורה

אין זכר בדברי תנאים ואמוראים של תפילת 'נחם' בכלל. יש אמנם בירושלמי ברכות (פ"ד הל"ג) ותענית (פ"ב הל"ה) 'א"ר אחא בר יצחק בשם ר' חייא דצפורין יחיד בט"ב צריך להזכיר מעין המאורע מהו אומר רחם ה' אלוקיני ברחמין הרבים ובחסדיך הנאמנים עלינו ועל

עמך ישראל ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל העיר האבילה והחרבה וההרוסה והשוממה הנתונה ביד זרים, הרמוסה ביד עריצים, ויירשוה לגיונות ויחללוה עובדי פסילים ולישראל עמך נתת נחלה ולזרע ישורון ירושה הורשתה כי באש היצתה ובאש אתה עתיד לבנותה כאמור ואני אהיה לה נאום ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה', אבל 'נחם' אין! ואף דרישה זו לומר 'רחם' אין ממנה זכר בבבלי.

הראשון מבין רבותינו שלאחר התלמוד המביא תוכן ירושלמי זה להלכה הוא רב עמרם גאון, כעדות הריצ"ג (ח"א מהד' י-ם עמ' לג) 'אומר מר רב עמרם כשמגיע בט' באב אומר על³ ירושלים עירך ברחמים תשוב ותבנה אותם⁴ בנין עולם מהרה בימינו ואומר רחם ה' אלוקיני על ישראל עמך ועל ירושלים עירך וכולי וחותם ברוך בונה ירושלים. זו התפלה מתפלל בערבית שחרית ובמנחה. ובירושלמי (פ' סדר תענית) מתפלל יחיד בט' באב וצריך להזכיר מעין המאורע ומהו רחם ה' אלוקיני. איכן אומרו א"ל כל דבר שהוא להבא אומרו בעבודה וכל דבר שהוא לשעבר אומרו בהודיה'. ומסתמא בעקבותיו כך הביאוהו להלכה גם הרי"ף (י.), וה"ר יהודה אלברצלוני (עפ"י עדות הטור), הרמב"ם (הל' תפלה פ"ב ה"ד), הרא"ש (סוף מסכת תעניות סי' לד), הטור (סי' תקנז), רבינו ירוחם (נ"ח ח"ב קסד ע"ג), הכל בו (סי' סב כו:), הרוקח (סי' שיב), הרב זוד אבודרהם (עמ' רנז) ועוד.

אבל מיד לאחר מכן ממשיך הריצ"ג (הנ"ל) להעיד 'אומר מר רב סעדיה יש שמוסיפין בבונה ירושלים רחם ה' אלוקיני ומי שאומר כך אינו מפסיד ומנהג לאומרה בבונה ירושלים דמעין עבודה היא. ואמר אם בא לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין עבודה⁵ אומר'. ואם רק 'יש מוסיפין' א"כ, לא רק שבבבלי אין זכר מתוספת זו בתפילה, אלא שעוד בבל עצמה לא כולם אמרוה, ואף בסוף תקופת הגאונים. ומה הפלא בכך אחר שאין זכר מזה בבבלי?⁶

ואף שככל הנראה מאוחר יותר התפשט המנהג לאומרה גם בשאר מקומות בבבל, כמשתמע מדברי רבינו האי גאון שהביאם גם הריצ"ג (הנ"ל שם) 'אומר מר רב האי אם שכח שליח צבור רחם ה' אלוקיני בת"ב ולא אמרו כיון שהוא תוספות ולית ליה שנוי ברכה אם לא נאמר יצא', מ"מ הגאון עצמו מעיד שאין שום מקום לחייב אמריתו כיון שהוא 'תוספת'. ואף שהריצ"ג חלק עליו בנקודה זו מטעם מנהג אבתיו, כפי שהוא ממשיך שם 'ומנהגיני מימות ראשונים' לומר בבונה ירושלים שבתפלת מנחה לבד וכיון שהוא במטבע שטבעו חכמים בתפלות כאשר מצינו בירושלמי אם שכח ולא אמרה חוזר ואומרה', אין בדבריו כדי לסתור דברי הגאון, שהרי לא שייך לומר על דבר שאין לו זכר בבבלי שהוא דבר

³ בעל יצחק ירנן העיר שם שצ"ל: אל.

⁴ בעל יצחק ירנן העיר גם כאן שצ"ל: אותה.

⁵ בעל יצחק ירנן העיר: עבודה= המאורע.

⁶ וזו עדות שבסורא אמרוה מפאת ההשפעה של תורת א"י על ישיבה זו כידוע, במקומות רחוקים לא קיבלו זאת על עצמם.

¹ מאמר זה מוכן אצלי כבר עשרות בשנים, ועכבתי אותו משום שחשתי משועלים קטנים הקופצים על כל דבר חדש, העיקר בעיניהם הוא להכניס חידוש (כדי לא לומר רפורמה) בקיים, משום שאין בהם כל יראת שמיים אמיתית. והיום הסכמתי לפרסמו לבקשת כמה תלמידים, לא משום דאכשור דרי, אדרבא בנקודות מסוימות, שועלים אלה רק התרבו, אך אי אפשר לא להנחות בדרך הנוכחה את צאן מרעיתו ב"ה.
² או ששאל את עצמו.

ש'טבעו חכמים בתפילות! כי אף אם נכון הדבר לגבי א"י, לא כן הוא עפ"י הבבלי.

לאור זה נפלה לגמרי טענתו של בעל יחוה דעת (הנ"ל) שכתב 'תפלת נחם שהיא מעין המאורע בתשעה באב, נזכרה בירושלמי (בפרק ד' דברכות הלכה ג'). ובסידור רב סעדיה גאון (עמוד ש"ח), ובסידור רב עמרם גאון חלק ב' (דף קל"ב ע"א), תוך שינויים קלים ע"ש. והנה מבואר בסידור רב סעדיה גאון (במבוא עמוד י'), שבתפלות ובמטבע הברכות אנו סומכים על המקובל בידינו במסורה מנביאי ה' ואנשי כנסת הגדולה, שהיו להם שני סדרים בתפלות, סדר אחד לזמן מלכות ישראל, וסדר אחר המיועד לזמן הגלות ע"ש. וזה על פי מה שאמרו (בנזיר ל"ב ע"ב), שיודעים היו שעתיד המקדש ליחרב! שהרי רס"ג עצמו עליו הוא מסתמך כאן קובע שאין שום חובה בכלל לומר 'נחם', אלא שיש נוהגים! ואף אם נקבל שהיו 'שני סדרים', הוכחה ברורה היא שהסדר של הגלות לא כלל בכלל 'נחם'! וברור שטענתו לפיה 'גם הנוסח של תפלת נחם המקובל בידינו מדורי דורות יסודתו בהררי קודש, על ידי רבותינו אנשי כנסת הגדולה', אין לה כל בסיס והיא מוכחשת מפי רס"ג בכבודו ובעצמו.⁸

ומעבר לכל זה, יתכן מאד לע"ד שירושלמי ובבלי חולקים ממש לגבי 'נחם', כי נראה מפשט הירושלמי דס"ל ש'נחם' בת"ב הוא במקום 'עננו' של תענית רגילה, שהרי שנינו התם 'רבי זעירא בשם רב ירמיה, יחיד

⁷ . ומה שהביא הגר"ע יוסף שליט"א בשם ספר סדר היום (דף ח' ע"ב) ש'נוסח ברכת אמת ויציב נתקן ע"י בני הגולה שהיו רחוקים מירושלים, וכששלח אחריהם עזרא, לא רצו לעלות, באומרם, הואיל ובית המקדש השני עתיד ליחרב ועתידים לגלות פעם אחרת, למה לנו להכפיל יגוננו, טוב לנו לעמוד במקומנו ולעבוד את ה', וכדי שלא יחזיקום ברשעים ומחוסרי אמונה, כתבו זה השבח הגדול והקדוש. וכן הובא בספר שלמי צבור (דף ק' ע"ב) ע"ש, הוא פלאי. וכי מביאים הוכחה מפורשים המסרבים לשמוע לדברי הנביא עזרא ומנסים להצדיק את פשעם מאחורי חיבור תפילה?!

⁸ . ומה שעוד הוסיף הגר"ע יוסף שליט"א (שם) 'ורבי דוד אבודרהם (בדף ס"ט ע"ד) כתב, בביאור תפלת נחם: את העיר האבלה, על שם הכתוב דרכי ציון אבלות (איכה א', ד.). החרבה, על שם אשר ירושלים חרבה ושעריה נצתו באש (נחמיה ב', י"ז). וכן נאמר ניחם כל חרבותיה. והבזויה, על שם ראה ה' והביטה כי הייתי זוללה. והשוממה מבלי בניה, על שם כי רבים בני שוממה, ונאמר כל שעריה שוממים. וראשי תיבות של אבלה חרבה בזויה שוממה, אחבש, לרמוז ביום חבוש ה' את שבר עמו ע"ש', לא הצלחתי להבין כי אינו מעלה ואינו מוריד דבר מהדיון דנן. וכי באשר יש גמטריה נחמדה ואולי אף מאלפת ההלכה תשתנה בגלל זה?!

נוסף לכך, כמעט כל פירוש ר"ד אבודרהם לקוח מפירוש בעל הרוקח, פרט לכמה נקודות ותוספות מר"ש הנגיד כגון מה שהעיד בעצמו **יוהנניד** פי' מזה הענין הבוז לגאיונים (תה' קכ, ג) ואמר כי הלמד בו שרש', ודקא בעל הרוקח פירש ' **והשוממה** מבלי יושב אין איש מיהודה יושב בה'. ואיך אפשר לומר זאת היום כאשר הוא שקר ברור, אם יושבים בירושלים ב"ה כבר קרוב למיליון מבני ישראל?!

בתענית ציבור צריך להזכיר מעין המאורע. איכן הוא אומרה? בין גואל ישראל לרופא חולים. ומהו אומ' ענינו ה' ענינו ... רבי יונה בשם רב, אפילו יחיד שגזר תענית על עצמו צריך להזכיר מעין המאורע. איכן הוא אומרה? רבי זעירא בשם רב הונא (בלילו) [כלילון]⁹ של שבת ... מן מה דמר ר' יוסי מתניתא פליגא, הוה כן איתתבת בין גואל ישראל לרופא חולים. א' ר' אחא בר יצחק בשם רבי חייא דציפורין יחיד בט' באב צריך להזכיר מעין המאורע. מהו אומר? רחם ה' ... ולכבוד אהיה בתוכי. רבי אבדימא דציפורין בעא קומי רבי מנא, איכן אומרה? אמר לו ואדיין אין את לזו כל דבר שהוא לבא אומרה בעבודה וכל דבר שהוא לשעבר אומרה בהודאה ומתניתא אמרה ונותן הודאה לשעבר וצועק לעתיד לבוא'. ופשט דברים אלה מראה באצבע שהוא 'רחם' דירושלמי בת"ב הוא במקום 'עננו' של תענית יחיד¹⁰. ולא מן הנמנע שמסיבה זו שי גאונים שלא אמרו 'נחם' בת"ב.

ואכן 'רחם' הוא לשון תפילה ותחנונים, והוא לשון מקביל ל'עננו', כאשר 'נחם' הוא לשון נחמה. ועפ"י זה אפשר להבין דברי בעל או"ז (הל' סעודה סי' רצט) **זפי ר"ח בשבת בונה ירושלים בנחמה** ואומר נחמנו ה' אלוקינו ומסיים בנחמה ונחמנו בתוכה כי אתה בעל הנחמות ברוך א"י מנחם ציון ובונה ירושלים. וכן פי' הרב ר' יוסף דאורליינוש דרחם לשון תחנונים ונחמנו לשון נחמה כדכת' והנחם על הרעה לעמך. וכן נראה בעיני דאמר **בירוש' פרק סדר תענית כיצד** רבי אחא ב"ר יצחק בשם ר' חייא רובא דצפרין יחיד בת"ב צריך להזכיר מעין המאורע מהו אומר רחם ה' אלוקינו על עמך ישראל וכו' ואנו נוהגים להתפלל נחם ה' אלוקינו אלא בערבית ושחרית שאינו עת נחמה אנו מתפללים רחם שהיא תפלת תחנונים ובמנחה שהיא שעת נחמה מתפללין אנו נחם ה' אלוקינו. ושמעי' מינה דרחם אינו לשון נחמה אלא לשון תחנונים. וכן כתב **בתשובת הגאונים** הכי אמור רבנן ז"ל בת"ב **ערבית ושחרית** אומר בתפלה **רחם** ה' אלוקינו עלינו וכו' וחותם בונה ירושלים **לפי שהוא דומה כמי שמתו מוטל לפניו** ואינו ראוי לקבל תנחומין. אבל במנחה הוא אומר **נחם**¹¹ ה' אלוקינו **לפי שדומה כמו שנסתם הגולל וראוי לקבל תנחומין** מיכן ואילך **וכן הלכה ע"כ**. הלכך בשבת דבעי להתחיל בנחמ' אל יאמר רחם אלא נחמנו וכו', וחזר על זה עוד בח"ב (הל' תשעה באב סי' תטז).

⁹ . כך גורס הרז"ה בתענית (יא:).

¹⁰ . ויתכן שזו כוונת ה"ר יהודה אלברצלוני שהביא הטור ש'כתב ומדכרינן מעין המאורע ערבית ושחרית ומנחה ובשומע תפלה מדכרינן דתעניתא כשאר תענית צבור'. ואין להקשות מהלשון 'ובשומע תפלה' משמשע שיש לומר שניהם, כי אין לפנינו דברי הר"י אלברצלוני לעיין בהם.

¹¹ . והוא המנהג שהזכירו הטור 'ואיכא דוכתינ דנהיגי למימר ערבית שחרית רחם ובמנחה נחם והא מלתא תליא במנהגא' (אלא שצ"ע האם אלה דבריו או המשך דברי הר"י אלברצלוני). אלא שהוסיף דבר המוכחש ע"י הגאונים עצמם, והוא מה שכתב 'אע"ג דליכא שינוי בין נחם לרחם דאנן כל יומא דט"ב מצלינן על נחמה ובעינן רחמים על הא מלתא'.

הנוסחים השונים של "נחם"

ומה שהוסיף עוד בעל יחוה דעת (הנ"ל) 'ולכן מי הוא זה ואיזהו בדורות אלו שיכול להרהיב עוז לתקן, ולשנות מנוסח התפלה שנתקן ע"י רבותינו הקדושים, אשר רוח ה' דבר בם ומלתו על לשונם', איננו מובן. האם בגלל שחכם חושב שעפ"י ההלכה יש לתקן דבר מה יש מקום להשוותו להמן הרשע ח"ו? הלא חכם כזה רק מקיים דין תורה ש'לא תגורו מפני איש כי המשפט לא' הוא, והוא שליח דרחמנא.

ומה שכתב עוד 'ובכל תיבה ותיבה ובכל אות ואות שתקנו במטבע הברכות והתפלות, גנוזים בהן סודות נשגבים ומופלאים, ודברי קדשם מיוסדים על אדני פז ברזין עילאין טמירין. וכמ"ש מרן החיד"א בשו"ת חיים שאל (סוף סימן י"א): כי נודע שכל עניני התפלות בנויים ומיוסדים על אדני רזי עולם כמו שנראה מהזוהר הקדוש וכתבי רבינו האר"י זצ"ל, שהכל מתוקן ומסודר בכוונות עליונות', אין לו כל מקום ומסיבות רבות. וכי יש אדם אחד יר"ש שמטיל ספק שסודות רמוזים בכל מלה של תפילותינו?! אדרבא, דוקא באשר התפילה חייבת לשקף את אותם הסודות היא נקבעת עפ"י ההלכה. וכי במסכת ברכות, מסכת שבה דנו כל רבותינו התנאים והאמוראים בארוכה בנוסחי התפילה נפסקה הלכה עפ"י סודות האר"י שעדיין לא נולד?! אדרבא, באשר נוסח התפילה נקבע עפ"י התלמוד ככל דבר חובה, אז יד ה' מכוונת ועושה שמה שנקבע ע"י חכמי ישראל תואם את הסודות הפנימיים ביותר. ואף אם יטען איש שאכן כך הוא, אבל רבותינו התנאים והאמוראים שלטו בסודות, ולכן תקנותיהן בנויות עפ"י אותם הסודות, טענה שאינה מוטלת בספק בכלל והיא ברורה לכל מי שאינו מעיז להמעיט את דמותם, מ"מ היכן שמענו שעפ"י הסוד יתקנו רבותינו דברים הסותרים את האמת ואת המציאות?! פנימיות תורתנו משלימה את הנגלה, לא סותרת אותו!

כי אם לא נאמר הכי, נהפוך רבים מאד מרבותינו לעבריינים ח"ו ולהורסי כל קודש בישראל. הלא בעל יחוה דעת לא היסס לכתוב 'תפלת נחם שהיא מעין המאורע בתשעה באב, נזכרה בירושלמי (בפרק ד' דברכות הלכה ג'). ובסידור רב סעדיה גאון (עמוד שי"ח), ובסידור רב עמרם גאון חלק ב' (דף קל"ב ע"א), תוך שינויים קלים'. ואנו עומדים ומשתוממים איך הרב אומר דברים כאלה חסרי כל בסיס? איך הוא יכול לטעון שבשינויים קלים עסקינן? אתמהא! באו ונביט על אותם הנוסחים שלא היסס הרב לומר שיבניהם שינויים קלים ונראה אותם נבדלים זה מזה לעיתים ביותר ממחצית דבריהם!

ירושלמי תענית (פ"ב הל"ה)	ירושלמי ברכות (פ"ד הל"ג)
ר' אחא בר יצחק בשם רב חנא רובה דציפורין יחיד בתשעה באב צריך להזכיר מעין המאורע ומהו אומר רחם ה' אלוקינו ברחמיך הרבים ובחסידיך הנאמנים עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל העיר האבילה ההרוסה השוממה הנתונה ביד זרים הרמוסה בכף עריצים ויבלעה לגיונות ויחללה עובדי פסילים כי לישראל עמך נתתה באהבה לנחלה ולזרע ישורון ירושה הורשת כי באש החרבתה ובאש אתה עתיד לבנותה כאמור ואני אהיה לה נאום הר חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה.	א"ר אחא בר יצחק בשם ר' חייא דצפורין יחיד בט"ב צריך להזכיר מעין המאורע מהו אומר רחם ה' אלוקינו ברחמיך הרבים ובחסידיך הנאמנים עלינו ועל עמך ישראל ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל העיר האבילה וההרוסה והשוממה הנתונה ביד זרים, הרמוסה ביד עריצים, וירשוה לגיונות ויחללה עובדי פסילים ולישראל עמך נתת נחלה ולזרע ישורון ירושה הורשתה כי באש היצתה ובאש אתה עתיד לבנותה כאמור ואני אהיה לה נאום ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה.

סדור רס"ג (עמ' שי"ח) ¹²	סדור רע"ג	מחז"ו (סי' רסט) ¹³
יש מוסיפים בתפלת ט' באב בבונה ירושלים. רחם יי אלוקינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל העיר האבילה השוממה הנתונה ביד זרים הרמוסה בכף עריצים ויבלעה לגאיונים וירשוה עובדי פסילים כי אתה באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה ככת' ואני אהיה לה נאם יי חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה ברוך אתה יי בונה ירושלים"	רחם ה' אלוקינו עלינו ועל ישראל עמך. ועל ירושלים עירך. ועל ציון משכן כבודך. ועל העיר הבזויה והאבלה והשוממה. הנתונה ביד זרים וצרים. הרמוסה בידי עריצים. ויבלעה לגיונות. וירשוה עובדי פסילים. ולעמך ישראל באהבה נתתה. ולזרע ישראל ירושה הורשתה. נערה ה' אלוקינו מעפרה. והקיצה מארץ דוויה. נטה עליהן סוכת שלומך כנהר שלום וכנחל שוטף שלל גוים. כי אתה ה' באש הצתה. ובאש אתה עתיד לבנותה. שנאמר. ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה. בא"י מנחם ציון ובונה ירושלים.	נחם י"י אלוקינו את אבילי ציון ואת אבילי ירושלים ואת העיר האבילה הבזויה החריבה והשוממה החריבה ממעונות ישר' והשוממה מבלי בניה והיא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה ויבלעה לגיונות וירשוה... ויטילו עמך ישר' לחרב ויהרגו בזדון חסידי עליון על כן ציון במר תבכה וירושל' תתן קולה לבי לבי על חלליהם מעי מעי על הרוגיהם. כי אתה י"י באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה כאמור ואני אהיה לה נאם י"י חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה בא"י בונה ירושלים.

נוסח נוסף בסדור רע"ג	סדור רבי נתן ¹⁴
נחם יי אבלי ציון ואת אבילי ירושלים ואת העיר האבילה והבזויה והשוממה. האבלה מבלי בניה היא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה. ויבלעה לגיונות. וירשוה עובדי פסילים. ויטילו את עמך להרג ויהרגו בזדון חסידי עליון. על כן ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה. לבי לבי על חלליהם. מעי מעי על הרוגיהם. כי אתה ה' וכו'.	רחם ה' אלוקינו עלינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל העיר האבלה השוממה הנתונה ביד זרים הרמוסה בכף עריצים ויבלעה לגיונים (נו"א לגאיונים) וירשוה עובדי פסילים. כי אתה ה' באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה ככתוב ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה בא"י בונה ירושלים.

ואיך אחרי שינויים כה מרחיקי לכת ניתן עוד לדבר על 'שינויים קלים'!?

¹² . וכך הוא פחות או יותר הנוסח בסדור המרוקאי הקדמון של ר"נ הסיג'ילמסי (עמ' קה). ובכל זאת יש בסדור זה שם תוספת שם ה' אחרי 'כי אתה', ואיננו דבר של מה בכך ובפרט לפוסקים שכל אזכרה שאינה מחוייבת היא ברכה לבטלה!
¹³ . ושם (סי' צב) יש נוסח שונה באופן משמעותי ביותר, לפחות מבחינת החתימה, שהרי הוא: 'נחם י"י אלוקינו את אבילי ציון ואת ירושלים ואת העיר האבילה והבזויה והחריבה והשוממה. החריבה ממעונות ישראל והשוממה מבלי בניה והיא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה ויבלעה לגיונות וירשוה עובדי פסילים ויטילו עמך ישראל לחרב ויהרגו בזדון חסידי עליון על כן ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה לבי לבי על חלליהם מעי מעי על חלליהם כי אתה י"י באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה כאמור ואני אהיה לה נאם י"י חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה בא"י מנחם ציון עירו ובונה ירושלים'.
¹⁴ . וכל המעייין בנוסח זה יבחין שהוא נוסח מקוצר מנוסח רב עמרם גאון (או שנוסח רב עמרם הוא הרחבה מנוסח זה).

כל הנוסחים השונים שלפנינו. ולא רק בתפילת 'נחם' מתגלים שינויים כה מרחיקי לכת, אלא עם ישראל בקהילותיו השונות מפולג לעשרות מנהגים שונים מן הקצה אל הקצה, גם בשמונה עשרה ברכות שאין ספק שאנשי כנסת הגדולה תיקנוה?¹⁶ אם כן חלו שינויים למאות (ויותר נכון לומר לאלפים) בנוסח, ובדאי לא קטלי קני באגמא ועמי הארצות הכניסום, אלא חכמי ישראל די בכל אתר ואתר, ודי בכל דור ודור, כל חדא לפום אתריה ויקריה וצרכי הזמן והמקום. ועוד, וכי אישטמיטיה מינה דמור את עשרות התקנות של הגאונים בתפלה בברכות בנוסחם?! ותימא עצומה שאפילו בנדון דידן הגר"ע יוסף שליט"א טרח להזכיר נוסחים שונים של ברכת 'נחם' והתעלם כליל משינויים בחתימה ממש, שעליהם חל העקרון 'כל המשנה ממטבע ששטבעו בו חכמים אינו אלא טועה'! והוא, שדרכו להחמיר כל כך בכגון זה, ולומר שיש בדבר כזה משום ברכה לבטלה, לא ראה לנכון להתקומם ולמחות!

לכן אם נאמץ עמדת בעל יחוה דעת, לפיה 'ובכל תיבה ותיבה ובכל אות ואות שתיקנו במטבע הברכות והתפלות, גנוזים בהן סודות נשגבים ומופלאים, ודברי קדשם מיוסדים על אדני פז ברזין עילאין טמירין' בפשטנות, נצטרך לומר שהירושלמי ברכות אינו מכיר את סודות הירושלמי תענית, ושרב עמרם גאון אינו מכיר את סודות הירושלמי, ושרס"ג אינו מכיר סודות של הירושלמי ברכות תענית ושל רב עמרם גאון, ואינו מכיר גם סודות עצמו, שהרי שני נוסחים הגיעו אלינו בשמו והם שונים, וכן לגבי מחז"ל המביא שני נוסחים גם הוא, וכהנה רבות עד לאין מספר, וכולם ביחד מתעלמים מסודות אנשי כנה"ג! האם הסירוב של בעל יחוה דעת להכיר במציאות החדשה שיצר הקב"ה בניסי נסים מביאה אותו להכחיש את הגלוי ואת הזועק עד לב השמים!?

ומה שהגר"ע יוסף שליט"א כתב גם 'ובזה נבין מ"ש (בברכות כח:): אמר להם רבן גמליאל הזקן לחכמים, כלום יש בכם אדם שיודע לתקן ברכת המינים, עמד

¹⁶. בהקשר זה יספיק לנו להעיר על נוסח הברכה האמצעית הראשונה שבשמחנה עשרה ברכות, שעל אף שכל קדמוני ישראל דרשו לומר 'דעה בינה והשכל' או 'דעה חכמה בינה והשכל' (רס"ג, רמב"ם והאר"י ועוד), כבר הלכו לשבש את נוסחם של רוב קהילות ישראל, ואמרו להם שעפ"י האריז"ל יש לומר 'חכמה בינה ודעת', משום שלא ירדו לעומק דעתו של האר"י! וראה מה שכתבתי בנידון בזה במק"א.

ודוגמא שנייה קטנה ופשוטה: אפילו נוסח עננו שהירושלמי מביא לצד נוסח 'רחם', שונה בתכלית מנוסחנו, שהרי הוא: 'ומהו אומ' ענינו ה' ענינו בעת ובעונה הזאת כי בצרה גדולה אנחנו אל תסתור פניך ממנו ואל תתעלם מתחינתנו כי אתה ה' עונה בעת צרה פודה ומציל בכל עת מצוקה ויצעקו אל ה' בצר להם ממצוקותיהם יוציאם בא"י עונה בעת צרה', עם חתימה חגמרי שונה, ואף מיקומו של 'עננו' שנוי במחלוקת, שהרי על מה שכתבנו חולק רבי ינאי וקובע 'רבי ינאי בשם ר' ישמעאל בשם בית רבי ינאי אומר, בשומע תפילה'!

גם בתקופת רבותינו הראשונים, אנו נתקלים בשפע של נוסחים שונים בתכלית אלו מאלו. לדוגמא, להרמב"ם נוסח מאד מקוצר כדאיתא בהל' תפילה (פ"ב ה"ד) 'בתשעה באב מוסיפין בבונה ירושלם רחם יי אלהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלם עירך העיר האבלה החרבה השוממה'. גם לבעל הרוקח נוסח שונה, והוא יוצא מפירושו על סדר התפילה (סי' קכג, עמ' תרלז-תרלח) '[ואומ'] נחם ה' אלוקינו את אבילי ירושלם שמתאבלים עליה אשר יושבת שוממה, ואת אבלי ציון עיר הקדש את העיר האבילה והאוננה והחריבה מאבלים, והשוממה מכל טוב. האבלה מבלי בניה שאין ישראל בתוכה, דרכי ציון אבילות מבלי באי מועד. והחריבה ממעונותיה ואת כל בתי ירושלם שרף. והשוממה מבלי יושב אין איש מיהודה יושב בה, כל שעריה שוממין. היא יושבת בגוים, וראשה חפויה מתחלה היתה רבתי בגוים שרתי במדינות, עתה יושבת באומות וראשה מכוסה בבושת ובכלימה, כאשה עקרה שלא ילדה מעולם שיושבת בחרפה, שהרי אמרה רחל כשילדה אסף אלקים את חרפתה, מכלל שיש לה בושת. ויבלעה לגיונות (חיילות) חבורות גדולות. בלעה בלע ה' ולא חמל את כל נאות יעקב, בלעני אכלני נבוכדנצר מלך בבל. וירשוה עובדי פסילים אומות שעובדים לאילילים שפוסלים מעץ ואבן ירשו הארץ בחמס. ויטילו את עמך ישראל לחרב שהרגום, ונתקיים והריקותי אחריכם חרב. ויהרגו בזדון באכזריות, חסידי עליון ונביאים, בשר חסידיך לחייתו ארץ. על כן ציון במר תבכה במרירות, בכה תבכה בלילה ודמעתה על לחיה. וירושלם תתן קולה קול ילל, לבי לבי על חלליהם שנהרגו, מעי מעי רתחו ולא דמו, על חלליהם סביבות ירושלם ואין קובר. ומה שאומר מעי מעי לבי לבי על ציון וירושלם, מעי מעי אוחילה קירות לבי הומה (בי) [לי] לבי לא אחריש. הואיל ולקיננו בכפלים נחם אותנו, כי אתה ה' באש הצתה ויצת אש בציון, ממרום שלח אש בעצמותי, וארבע גחלים בדביר מהלכות, וארבעים הוא ההיכל, לפני יסוד על תהום מלחכות, ותיקד עד שאול תחתית, לכך ד' אש במגלת קינות איכה, וכת' שלם ישלם המבעיר את הבערה, על כן באש אתה עתיד לבנותה כאמור ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב והשכינה יהיה סביב בכל מקום. ולכבוד אהיה בתוכה לא יבא בה עוד ערל וטמא, בא"י מנחם ציון אמרו לבת ציון הנה ישעך בא, נחמו נחמו עמי כנגד ציון וירושלם. ובונה ירושלם דכתיב בונה ירושלם ה' נדחי ישראל יכנס', נוסח שהוא דרך אגב קרוב לנוסח השני שבמחז"ל (ראה בהערה למטה).

ובעל ל"מ (הל' ברכות פ"ב הל"ד) מצדו מביא חתימה עוד יותר מרחיקת לכת מכל מה ששמענו, והיא 'משמע דמתחיל נחם ומסיים מנחם עמו ישראל בבנין ירושלם'¹⁵!

ואחרי כל זה יש להקשות על הגר"ע יוסף שליט"א, איך הוא יכול לטעון בשם רע"ג שכל תפלותינו או במסורה מנביאי ה' ואנשי כנה"ג, וכאשר אנו רואים את

¹⁵. על אף ששם עוסק בנושא אחר.

ומהר"ן שפירא זצ"ל, תלמיד האר"י הסביר סוד העניין בספרו 'מגלה עמוקות' רצה להעביר המינים, ולתקן כתר דמלכות. אעברה, בגימטריא לאברה"ם. **ושמואל הקטן היה ניצוץ ממש רבינו**, בסוד ראוי היה שתשרה עליו השכינה כהילל. וטעם למה נחסר ה' מן יהושע.

חזקה"ו ואמצהו, בגימטריא ר"ח הטומא"ה: רצה משה לתקן דורו של רבן גמליאל הזקן שנתרבו באותו הדור המינים, והוצרכו לתקן ביבנה ברכה כנגד המינים (ברכות כ"ח ע"ב), ואיתא בספר כנפי יונה שבאותו הדור גברו הקליפות עד שהוצרכו לתקן כתר דמלכות. על זה בא משה לתקן ולבקש ולסדר תפלתו בעת ההיא, שהיא עת צרה ליעקב (ירמיה ל ז) שגברה הקליפה, ההוא כתיב שנתלבש בו. ... וזה צריך להיות בארץ ישראל דוקא... והשיב לו הקב"ה רב לך, ר"ל באותו הדור של רבן גמליאל יהיה איש אחד שיתקן ברכה למינים והוא שמואל הקטן, שהיה באותו הדור ראוי שתשרה עליו שכינה כדורו של הלל (סנהדרין יא.), שהיה נצוץ של משה וגו'. וא"כ, לא מפאת סודות התפילה נבחר שמואל הקטן, כי בסודות תפילה בודאי יהושע¹⁷ תלמיד משרע"ה לא היה נחות ממנו ח"ו. אלא הוא נבחר רק מפאת שלא כל נשמה יכולה לתקן כל דבר, אלא הנשמה ששורשה מאפשר לבצע תיקון זה.

גם השל"ה בשער האותיות (אות צ') כתב 'ומכח זה הענין פירש אבא מורי עליו השלום פירוש נאה על הא דאיתא במסכת סנהדרין פרק קמא (יא, א) יצתה בת קול על שמואל הקטן, ראוי היה שתשרה עליו השכינה כמשה רבינו עליו השלום, אלא שאין דורו ראוי לכך. וקשה, בשביל שאין הדור ראויים למה ימנע מהראוי. ותירץ אבי מורי עליו השלום, כי מכח שהדור שלו לא היו ראויים והיו **ביניהם מדות מגונות**, ואפשר שזה הצדיק היה בו איזה מדה שהיא מסך מפסיק בין הנבואה, ומדה זו לא היה בו מצד עצמו, רק מכח התחברותו לדור, ואף על פי ששמר כל התורה כולה והיה צדיק וחסיד ועניו, זהו המדה קטנה היא מסך ומחיצה בין הנבואה, והבת קול העיד שאף זה לא בא לו מצד עצמו רק מצד דורו. ובזה מפורש גם כן מה שאמרו רבותינו זכרונם לברכה (עי' שבת לג, ב), צדיק נתפס בעון הדור. א"כ הדור ההוא היה לוקה במידות, ושמואל הקטן כצדיק הדור הוא היה הראוי ביותר לתקן קלקולי דור זה¹⁸.

והדברים הובהרו בצורה שאין ברורה ממנה בדברי ההוא גאון הרב משולם ראטה בתשובותיו 'קול מבשר' (ח"ב סי') : 'ועל פי האמור יש להבין דברי הגמרא ברכות דף כ"ח סוף ע"ב: שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני ר"ג על הסדר ביבנה אמר להם ר"ג לחכמים כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים עמד שמואל הקטן ותקנה, וזה צריך ביאור איזה חומר יש בתקון ברכת המינים יותר מן י"ח ברכות אחרות שבתפלה, אכן **לפי שברכה זו כולה מלאה קללות נמרצות לאויבינו ואויבי ה' לפיכך היא צריכה כוונה יתירה ומחשבה טהורה**

שמואל הקטן ותיקנה, ולכאורה יפלא על גדולי ישראל רבן גמליאל וחכמים שבדורו, כי מה חכמה היא זו לתקן דברות שתיים בלשון הקודש וכו', אלא שלהיות וכל אות ואות מנוסח הברכות סוד שתו ביחוד וזיווג מדות העליונות, לפיכך צריך חכם גדול שרוח הקודש שורה עליו לכוין הדברים לפי סודן, לדעת פגם המינים והמשכת האורות לדחות יניקת הסט"א = הסטרא אחרא = וכו"ב, דברים העומדים ברומו של עולם. (ועמד שמואל הקטן ותיקנה, כי לו נגלו כל תעלומות חכמה, וכל רז לא אניס ליה, כמבואר בסנהדרין י"א ע"א) עכת"ד. וכן כתב הפני יהושע בחידושו לברכות (כ"ח ע"ב). וכ"כ הגאון יעב"ץ בספר מגדל עוז. והגר"ח מואלוז'ין בספר נפש החיים (שער ב' פרק י"ג) ע"ש. ואם כן מה כוחנו לשנות הנוסח שבתפלת נחם, שהוא מעין המאורע בתפלות תשעה באב, ואין אתנו יודע עד מה, לצערנו הרב אינם בכלל נכונים למבין ולמוצא דעת. הלא מה שאמר הגר"ע יוסף שליט"א בשם הפני משה אינם דברי הפני משה עצמו, אלא דברי מרן החיד"א. וגדולה מזו: דברי הפני משה המדוייקים הם 'ומה רבותא נמי דשמואל הקטן שהוצרך לתקנה ולאחר ששכחה הוצרך להשקיף שתיים או שלש שעות אלא על כרחך כדפרישית שמספר התיבות ואותיות מצד עצמותם ומהסוד שבהם יכולין לעשות רושם למעלה עד כדי שיתקיים המכוון באותה ברכה, ואי תקשה א"כ מה זה שאמרו חכמים **תפלה בכל לשון** דלפי מאי דפרישית היה צריך להתפלל דוקא בלשון הקודש זו אין קושיא **דרחמנא לבא בעי וכל מי שמתכוון בתפלתו באיזה לשון שירצה אפ"ה אותה התפלה עושה רושם על אותו הדרך שתקנוהו אנשי כנסת הגדולה בלשון הקודש**'. וכל בר דעת יסכים שללא כל ספק, כל המתקנים את נוסח 'נחם' כדי שיהיה אמת ולא יכלול שקר, כגון לומר 'מבלי בניה', שבעל הרוקח הסבירם 'שאין ישראל בתוכה, דרכי ציון אבילות מבלי באי מועד', כאשר כיום קרוב למיליון מבני ישראל מאכלסים אותה, ורבות, אם לא מאות אלפים פוקדים אותה בכל מועד, אלפי כהנים מברכים את עם ישראל בכל חג, ועוד היד נטויה. וכי יעלה על הדעת שמי שמונע שקר גס כזה לפני ה', גריע ממי שמתפלל בלעז?¹⁹

ומה שאמר הרב בשם ר"ח מוולוז'ין ב'נפש החיים', אין שם שמץ של דבר הקשור לשמואל הקטן או לברכת המינים, אלא אך ורק לגודל הסודות שבתפילה שתיקנו אנשי כנה"ג. ומי יעיז להטיל ספק בגודל סודות אלה!?

אדרבא, הגאון רבי אליהו גאליפאפא שהרב רגיל מאד להביא דבריו, פירש לגמרי אחרת, וכתב ב'ידי אליהו' אשר לו (הל' תפילה ונ"כ פ"ב הל"א) 'אמר להם ר"ג לחכמים כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים עמד שמואל הקטן וכו' וכתב רש"י ז"ל **דהיה קרוב לתרבותו של נוצרי** שלמד להפוך דברי אלקים חיים וזהו בעצמו מה שכתב רבינו שרבו האפיקורוסין והיו מצרין לישראל ומסיתין אותם לשוב מאחרי ה' ואין להקשות דרבינו כתב עמד ר"ג ובית דינו ותקנוהו ובגמ' אמרו עמד שמואל הקטן ותקנה דעיקר המתקן לקבוע אותה חובה היה ר"ג ובית דינו ועמד שמואל ותקנה דאמרו בגמ' הוא שסידר נוסח הברכה באופן נאות'.

¹⁷. לגבי יהושע בעניין זה, ראה דברי מהר"ן שפירא במקורן שם.

¹⁸. ולא מפאת סודות של נוסח זה או אחר, כאילו מילים משנות יותר מהדרכות ומעשים.

ומעבר לכך, מבחינה הילכתית ההיתר לשנות בא לנו מאותו מקום שבא לרב עמרם גאון (או חכמים שקדמו לו) שביטלו ברכת 'עוטר ישראל' כדאיתא בתשובות **גאונים שמחה** (סי' תשן) 'שאלת למה אין אומ' עוטר ישראל והלא היא ממטבע שטבעו חכמים מדוע נסתלקה. תשובה, לכך נסתלקה **שאינ שעה לפריסת סודר בכל מקומותינו** ורוב העולם יושב האי זה בלא פרישת סודר הם. ולא ידמה זה לברכת שעשה לי כל צרכי בט' באב וביום הכיפורים אעפ"י שאין שם נעילת סנדל, וכמי שלא פשט את בגדיו בלילה ההוא שיברך מלביש ערומים, וכמי במדבר ולא שמע קר[ו]את הגבר שיברך הנותן לשכוי בינה, שאילו הגיעה השעה שיעשו ונעשו אעפ"י שאין אנו עושין אותן וידמה זה לסומא שפורס על שמע ומברך יוצר המאורות דהא אית ליה הנאה מיניה וידע מה טובה יש בו שבאים בני העולם ומדברים אתו ונושאים ונותנים עמו או מהנים אותו או מצילין אותו מפילת פחת, ומכל זה לא יעשה דבר אלא על ידי האור שרואין אילו האחרים, כך כל אלה שיעשו על ידי אחרים הנלוים עם האדם והמתחברים עמו אעפ"י שלא נעשו על ידו חייב לברך עליהם. אבל פרישת הסודר אם אינו פורש ואף יושבי ארצו [לא] יפרשו למה יברך ואיזו הנאה הגיע לו ממנו לא על ידי עצמו ולא על [ידי] אחרים'. ועל אף שעם ישראל ממשיך לברך ברכה זו כאין בכך דחיית עמדת הגאונים, שהרי הצבור לא ידע בכלל מעמדתם של הגאונים. ועוד, העיקר אינו מה שנעשה, אלא הגישה של הגאונים שקבעו נחרצות שמה שלא נוהג כיום אינו יכול לזכות לברכה. ואם היינו מביאים את השינויים העצומים בין כל הנוסחים השונים רק של ברכות השחר, היה כבר במה למלא עמודים שלמים. אז איך הרב טוען שלא חלו שינויים בנוסחי קדמוניים!?

ולמסקנה: אין ספק שיש לשמור עדיין התואר 'אבלה' כל עוד לא נבנה בית מקדשנו ותפארתנו, אך יש להוסיף לפני 'חריבה ובזויה ושוממה' את המלה 'שהיתה', כדי שלא נוציא דבר שקר מפינו, וגם כדי שלא נהיה כפויי טובה על מה שהקב"ה גמל לנו בחסדיו כיום, אחרי אלפי שנות סבל וגלות, ובע"ה יוסיף ידו שנית להשלים גאולת עמו, ונראה בבנין בית עילום בב"א.

שלא תהא מעורבת בשום פנייה צדדית לצורך עצמנו רק הכל לשם שמים כמאמרו של דהע"ה בתהלים הנ"ל, ודרוש לזה שהאיש המתקן והמסדר את הברכה הזאת יתן את רוחו עליה הן שידקדק בשמירת הביטויים הנכונים ומתאימים לכוונה זו והן שאנו המתפללים דעתנו הקצרה סומכת על הכוונה שלו כמו שכתבו הקדמונים (ואנו רגילים להתפלל בשעת קיום איזו מצוה שתהא חשובה כאלו כיוונתי בכל הכוונות שכיונו אנשי כנסת הגדולה), ולכן **בחרו את שמואל הקטן שנודע במאמרו במס' אבות פ"ד משנה י"ט שמואל הקטן אומר בנפול אויבך אל תשמח ופירשו שם הרמב"ם ורש"י ורבינו יונה והר"ע מברטנורא אף על פי ששלמה המלך אמר זאת הצוואה אבל שמואל הקטן היה רגיל להוכיח בזאת המדה ולהזהיר מזאת העבירה (וכיוצא בזה יש בכתובות דף כ"ב ע"ב וביבמות דף כ"ד ע"ב דאמר רב אסי הסר ממך עקשות פה וכו', ופירשו התוספות בכתובות שם ד"ה משום דרב אסי: פסוק הוא אלא דרב אסי רגיל להביאו, ועיין בספרי שו"ת קול מבשר ח"א סימן י"ח עמוד נ"ו), **ובו היו בטוחים שלא תצא תקלה מתחת ידו בסידור ברכה זו.** (ועיין עוד בסנהדרין דף י"א ראש ע"א לענין עיבור השנה שמואל הקטן משום כיסופא הוא דעבד: שלא יכירו מי היה העולה שלא ברשות וילבינו פניו לשון רש"י שם, ומזה אנו רואים ג"כ **גודל מדת זהירותו בכבוד אחרים.** משלם ראטה'.**

וחלק גדול מדבריו אלה אמרם כבר ההוא גברא רבא, מרא דארעא דארץ ישראל, מרן הראי"ה הכהן קוק צ"ל באגרתו המפורסמת (אג"ר ח"ב סי' תקנה) 'אמנם לפעמים מתגבר חושך כזה שמפסיק את הופעת הסגולה ג"כ. אבל זה אי-אפשר כ"א במי שבא למדה זו להיות ח"ו שונא את ישראל, ודורש רעה להם בפועל ובצפיית-הלב, כמו המינים שמפרש הרמב"ם בה' תפלה שהיו מצירים לישראל, וגם זה היה קשה לחכמים מאד לתקן ע"כ הכריז רבן גמליאל: "כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים", **והוצרך לתקנה דוקא שמואל הקטן, שהיה נקי מכל מדה של שנאה כמו שהיה מרגלא בפומיה: "בנפול אויבך אל תשמח", כדי שיכוין בסיוד הברכה דוקא על אותם שכבר אבדו את הסגולה כולה.**

ומה ומי נותן לנו, אגן איזובי הקיר, כח לשנות את הנוסח? ובכן: לא רק העובדה שאין כל חובה לומר 'נחם', כפסיקתם של **רס"ג ורבינו האיי גאון** (ועוד), ולכן פשיטא שאפשר לשנות מלה פה או שם עפ"י האמת, אלא עוד יותר אולי, מפאת החובה והאיסור החמור לומר דברי שקר ברורים לפני ה' בוראנו בעזות מצח שעיר קודשו שוממה כאשר יש בה קרוב למיליון מבניו שהגיעו אליה בחסדיו המרובים. ולא רק שאנו משקרים, אלא עוד מוסיפים כפיות טובה שר"ל שקולה כנגד כפירה בו. ואם כבר בתפילה של תענית עסקינו, מי אינו זוכר שרבים הם רבותינו שלא רצו שנאמר עננו בשעה שיש ספק שמא לא ישלים תעניתו וימצא שקרן בתפילתו, כאשר מדובר בחשש רחוק ביותר בלבד של שקר, עאכ"ו בשקר ודאי, שכל אחד מהם היה אוסר בתכלית!